

Лариса Родіонова

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ОСМИСЛЕННЯ ГОСПОДАРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЛЮДИНИ ПЕРВІСНОГО СУСПІЛЬСТВА

У статті досліджено сучасну концептуальну схему розвитку господарства первісного суспільства в контексті цивілізаційної парадигми.

Питання теоретико-методологічного дослідження історичного розвитку господарських систем є дискусійним у вітчизняній і зарубіжній історико-економічній науці. Відмова від формаційного розуміння всесвітньо-історичного процесу і переорієнтація на цивілізаційну концепцію при вивченні історії людства зумовила формування нових базових ідей і висновків.

Історично сформувалися два основних підходи до осмислення еволюційного розвитку людства. Лінійно-поетапний (стадіальний) підхід трактує історію людства як сходження від нижчого до вищого, простого до складного, однієї стадії до іншої, передбачуваний лінійний розвиток. Головна увага приділяється вивченню історичних процесів в часі, на основі внутрішніх ендогенних механізмів розвитку. Циклічна модель історичного розвитку або історичного кругообігу акцентує увагу на просторовому аналізі історії, своєрідності просторово-тимчасових культур-цивілізацій, заперечує єдність, послідовність і закономірність розвитку людства.

У контексті стадіальної парадигми найвпливовішими були еволюційно-прогресистське (позитивістсько-еволюційне і неоеволюційне) і формаційне вчення. Спільною тезою є поділ історії людства на такі стадії як первісність (дикунство і варварство) і цивілізацію. Автором цих термінів є шотландський вчений А. Фергюссон (1723-1816). У другій чверті XIX ст. археологи Х. Томсен і Й. Ворсо розробили періодизацію археологічних пам'яток: кам'яний (періоди палеоліту, мезоліту і неоліту), бронзовий і залізний віки, яку науковці надалі використовували для характеристики історичної еволюції, досліджуючи збіг суспільного та технологічного розвитку.

В середині XX ст. у рамках стадіального підходу запанувала цивілізаційна парадигма. Утвердилось розуміння, що лише конструктивне поєднання стадіально-лінійної, поліваріантної та цивілізаційно-дискретної концепцій дозволить створити цілісну теорію історичного розвитку суспільства. Одним з чинників складності усвідомлення розвитку людства вважали нерозробленість теорії переходу від первісності до цивілізації. Американські та європейські вчені (Г. Чайлд, Дж. Ліндсей, А. К. Поланьї, Е. Р. Сервіс, Дж. Стюарт, М. Сахлін, Дж. Тойнбі, Л. Уайт, С. Хайтінгтон, М. Фрід) зосередили увагу на проблемі механізмів переходу від привласнюючого до відтворюючого господарства, від пізньопервісного суспільства до цивілізації.

Формаційна періодизація, сформована німецьким вченим К. Марксом у 40-х рр. XIX ст. і

переглянута в 1850-х рр., світовий економічний розвиток трактувала як процес виникнення, розвитку та послідовної зміни таких стадій-формацій: первісної, докапіталістичної з азійським, античним і германським способами виробництва, капіталістичної з мануфактурним і індустріальним періодами та комуністичної. В СРСР у 1930-1980-х рр. формаційна періодизація набула форми п'ятичленної, згідно якої послідовними соціально-економічними формаціями розвитку людства є первіснообщинна, рабовласницька, феодальна, капіталістична та соціалізм як перша фаза комуністичної. Історія первісного суспільства розглядалася відповідно до положень праці Ф. Енгельса «Походження сім'ї, приватної власності та держави» [1]. Основною була теза, що приватна власність на засоби виробництва породжує соціальну нерівність, експлуатацію та класи, держава є знаряддям класового гноблення. У ході наукової дискусії 70-80-х рр. XX ст. радянські вчені С. Васильєв, В.Ф. Генінг, І.М. Дяконов, В.П. Ілющекін, М.Ю. Кобіщанов, Л.Куббель, Г.О. Мелікішвілі, Г.С. Померанець, А.І. Першиць, В.В. Струве, А.М. Хазанов під впливом західних концепцій і на основі власних досліджень відмовилися від традиційної п'ятичленної формаційної системи, опрацьовували нові підходи щодо стадійності та полілінійності історичного процесу.

Метою даної статті є розкриття суті змін, що відбулися в науковому дослідженні первісної господарської системи в контексті цивілізаційної парадигми, встановлення методологічних засад історико-економічного аналізу розвитку господарства первісного суспільства, теоретичне узагальнення сучасних соціально-історичних концепцій еволюції господарської діяльності людини первісного суспільства.

На сьогоднішній день загальноновизнаної теорії цивілізаційного розвитку суспільства загалом і первісного зокрема не існує. На основі праць західних, російських і українських вчених можна визначити концептуальну схему розвитку господарської діяльності людини первісного суспільства [2; 3; 4; 5; 6; 7; 8; 9]. Базовою основою сучасних історико-економічних досліджень є наступні положення.

Відбувається перехід від класичних принципів наукового аналізу природи і суспільства, обґрунтованих Р.Декартом, І.Ньютоном, К.Марксом та ін., до принципів системно-синергетичних досліджень. На зміну абстрактним характеристикам внутрішніх протиріч прийшли більш конкретні та точні поняття диференціації та інтеграції, коли кожен системний об'єкт поділяють на частини з наступною інтеграцією у цілісність з новими якостями. Економіка як сфера суспільного життя розглядається як складова соціокультурного розвитку — системи, підсистемами якої є економічні, соціально-політичні, культурно-інформаційні сфери людської життєдіяльності. Зміни в одній із складових зумовлюють зміни в інших, що знову викликає зміни в тій, де відбувався початковий імпульс. Існує стійка взаємозалежність між економічною, політичною, соціальною і духовною сферами суспільного життя.

Згідно синергетичного підходу науковці аналізують людське суспільство як систему через самоорганізацію, багатоваріантний розвиток із періодами стабільності та нестабільності (точка біфуркації), визначають об'єктивні причинно-наслідкові зв'язки і випадковість, можливість і дійсність, відмовляються від єдиного критерію розвитку і визнають багатофакторність соціокультурного прогресу, в тому числі історико-економічного процесу.

Обґрунтовано невідповідність історичним реаліям положення формаційної парадигми щодо переходу від первісності до цивілізації та держави через утвердження приватної власності та експлуатації людини людиною. Радянські вчені ще в 1970-х рр. відкрили феномен «владивласності», згідно якого основою формування експлуататорського суспільства був процес монополізації знаттю державних посад і присвоєння нею суспільного додаткового продукту в межах підвласного колективу. В первісному і докапіталістичних суспільствах економічні відносини не мають базового значення. Детермінують авторитет і соціальний престиж, які забезпечують провідне місце людини в суспільному житті. Економічний процес організований через посередництво не економічних, а соціальних інститутів (родинні зв'язки, шлюб, вік, вірність, покровительство тощо). Поведінку людини визначають не індивідуальні економічні інтереси, а соціальні мотиви. Суспільний поділ відбувається на тих, хто керує, і тих, ким керують, і не залежить від наявності приватної власності. Необхідність організації постійно ускладнюючої системи виробництва зумовлює формування функцій управління і керування, а також виконавців цих функцій. Вони не мають приватної власності на засоби виробництва, але через розподіл забезпечують собі високий рівень споживання. Статусна нерівність пов'язана з нерівністю в обов'язках та якості споживання.

В історії первісного суспільства виділяють такі епохи як кровноспоріднена община, родовий і племінний лад. Племінна організація з чіткою структурою розподілу функцій між людьми визначається як система чіфдома-вождівства, що далі розвивається у державу.

Значна увага приділяється проблемі полілінійності, зокрема відмінностям шляхів формування суспільств західного і східного цивілізаційного розвитку як базових моделей.

Історико-економічна періодизація первісного суспільства виокремлює два великих періоди: ранню первісність від виникнення людини сучасного типу до неолітичної революції з привласнюючим господарством, пізню первісність з відтворюючим господарством.

Ранній (верхній) палеоліт досліджується як найдавніша фаза людського розвитку, коли у процесі антропогенезу людина пройшла шлях від зародження її як біологічного виду до сучасного фізичного типу — «людини розумної» або *Homo sapiens*. Соціальну організацію населення характеризував перехід від первісного людського стада до праобщини (біологічно-соціального об'єднання). Людство не знало саморозвитку, лише пристосовувалося до

зовнішнього середовища. Зміни природно-кліматичних умов автоматично призводили до кризи соціокультурних систем, що формувалися. Виробнича діяльність формувалася через розвиток колективного загінного полювання на великих стадних звірів, збирання їстівних плодів і коріння, рибальства, вдосконалення кам'яних знарядь праці. Археологи дослідили сліди освоєння вогню, що підтримувався, довгочасні поселення та стоянки-майстерні.

Ранньопервісне суспільство характеризується пануванням натурального привласнюючого мисливсько-збирально-рибальського типу господарства. Згідно археологічної періодизації це доба пізнього палеоліту і мезоліту.

У пізньому палеоліті (40–35 тис. р. тому назад – XII тис. до н. е.) переважало примітивно-привласнююче господарства з такими формами як мисливство, збиральництво і рибальство. Внаслідок розселення первісної людини по планеті та господарського освоєння різних природно-кліматичних зон сформувалися три основних господарсько-культурні типи: 1) тропічних збирачів, 2) колективних мисливців відкритих просторів прильодовикової зони (тундростепів) Євроазії, 3) мисливців і збирачів закритих ландшафтів субтропічної та поміркованої зони Середземномор'я і Передньої Азії. Наукою доведено, що перші два типи були туліковими для визрівання умов відтворюючого господарства. Господарсько-культурний прогрес, що зумовив умови неолітичної революції, відбувався на території Середземноморсько-Передньоазійського регіону.

Приблизно в XII–X тис. до н. е. у мезоліті відбулися планетарні зміни — перехід від льодовикового періоду (плейстоцена) до сучасних післяльодовикових природно-кліматичних умов (голоцена). Через таяння льодовиків і підняття рівня світового океану змінилися кордони кліматичних поясів і ландшафтних зон берегової лінії. Була порушена екологічна рівновага. Почалася криза існуючих форм життєдіяльності. Людство було у точці біфуркації. В цих умовах на території Середземноморсько-Передньоазійського регіону господарсько-культурний тип мисливців і збирачів субтропічної та поміркованої зони з достатнім рівнем індивідуалізації господарського життя став основою формування натурального розвинутого привласнюючого господарства мисливців, рибалок і збирачів. На думку вчених, цей тип ранньопервісного суспільства був основою поступу людства, територія Середземномор'я і Передньої Азії — центром випереджаючого розвитку.

Екологічні зрушення зумовили розвиток в Середземноморсько-Передньоазійському регіоні двох основних напрямів господарської діяльності: спеціалізованого риболовства та ранніх форм землеробства і тваринництва. Відбувся перехід до рибальсько-збирально-мисливських господарських комплексів із спеціалізованим сітково-човниковим рибальством. На території Близького Сходу такий тип господарства сформувався упродовж X–VIII тис. до н. е. Освоєння європейської території було пов'язано з мисливсько-рибальсько-збиральною господарською системою. Стаціонарні поселення суспільств спеціалізованого рибальства виникли приблизно у VIII–VII тис. до н. е. На територіях, де були сприятливі умови, воно залишалося основою господарського життя впродовж декількох тисячоліть. На територіях із обмеженими харчовими ресурсами водоймищ в умовах зростання кількості населення почалися криза суспільств рибальської спеціалізації та процес переходу до ранніх землеробства і тваринництва, формування землеробсько-тваринницьких суспільств.

У ранньопервісному суспільстві першою соціальною і господарською одиницею була родова кровноспоріднена община. Домінувала реципрокна система (реципрокність — взаємність), коли кожен чоловік роду вносив до спільного користування як можна більше продуктів своєї праці, щоб отримати максимум шани і соціальних привілеїв. Реципрокна система стимулювала індивідуалізацію людської життєдіяльності, зусилля людини щодо вдосконалення знарядь праці, зацікавленість у зростанні продуктивності праці, прояв особистих якостей людини, змагальність між ними, формування людини-особистості.

На думку вчених, криза традиційного привласнюючого господарства змушує людей переходити до землеробства і тваринництва. Розвиток ранньоземлеробсько-тваринницьких форм господарювання і господарської організації, що формує людину-індивіда, заклав основи цивілізаційного процесу [6].

Неолітична революція (перша технологічна революція) — точка біфуркації в історії людства, перехідний період від натурального привласнюючого господарства (дикунства) до натурального відтворюючого господарства (варварства). Основними центрами становлення відтворюючого господарства були Близький Схід (X–VIII тис. до н. е.), Південно-Східноазійський (VIII–VII), Північнокитайський (VI–V), Мексиканський (VII–IV), Андський (IV–II тис. до н. е.) регіони.

Об'єктивними умовами неолітичної революції були перехід до осілости з сітково-човниковим рибальством і зростаючим значенням збиральництва. Неолітична революція була вирішальною умовою формування передумов виникнення цивілізації. Наслідками неолітичної революції були концентрація та трансформація регулярного додаткового продукту, зростання продуктивності праці, збільшення чисельності населення, формування громадського ремесла (ремісничої спеціалізації) та обміну, зародження соціально-майнової нерівності, розширення сфери особистої власності, поява родових общин ранніх землеробів і тваринників, започаткування племінного ладу. Сформувалися патріархальна сім'я, генеологічний рід як соціальний інститут з чітким знанням ступенів родства. Формувалося протоплем'я як сукупність общин, пов'язаних між собою родовими, шлюбними, господарськими та культурними зв'язками. Переважала общинно-родова форма власності, що реалізувалася із урахуванням думки всіх

членів роду або общини. Родові осілі громади володіли власними територіями (землею і промисловими угіддями) на основі спадкоємності, оскільки ці землі належали їх предкам. Зростало господарське значення парної сім'ї.

Неолітичне суспільство визначала полілінійність соціокультурного розвитку. Проте наукою обґрунтовано, що на рівень пізньопервісного передцивілізаційного розвитку вийшли землеробсько-тваринницькі суспільства із зерновим землеробством, тваринництвом, садівництвом, городництвом і риболовством.

Пізньопервісне суспільство — це період переходу від варварства до цивілізації, формування передумов цивілізаційного життя, від доекономічного суспільства до економічного. Переважало натуральне відтворююче господарство з такими основними формами як землеробство і тваринництво. Виникли ранньочивілізаційні інститути. Утворилися генеологічний рід, плем'я, великі раси, індоєвропейська спільнота.

Умови передцивілізаційного розвитку склалися найперше в общинах із зерновим зрошувальним землеробством у районах Близького Сходу, Передньої Азії, Північного Китаю, розвиток яких визначено як східний шлях цивілізаційної еволюції. Будівництво і підтримка ірригаційних систем вимагали колективної праці, отже, основною господарською ланкою була община, окрема сім'я не могли існувати як самостійна господарська одиниця. На родовому та общинному рівнях виділилася група лідерів-старійшин, які виконували адміністративно-політичні, військові, культові функції. У зв'язку із ускладненням господарської діяльності вони монополізували організацію та управління процесом виробництва і розпорядження суспільним додатковим продуктом, регулярно концентруючи його в своїх руках і використовуючи у престижних цілях. Суспільство поділилося на тих, хто має владу і керує, і тих, ким керують, сформувався «феномен влади-власності» — фактичне право родової та общинної верхівки розпоряджатися колективною власністю у процесі організації суспільного виробництва та централізованого перерозподілу матеріальних благ. Відбувся перехід від реципрокної до редистрибуційної (перерозподільчої) системи — централізованого перерозподілу і привласнення життєвих благ, який здійснюють племінні вожді, а потім державний апарат, монополізуючи організаційно-управлінську сферу господарювання, для використання у власних, переважно престижних, цілях. Утвердився інститут племені як орган влади та управління. Сформувалися ієрархічно організовані племена, що отримали назву племена-вождівства (чифдоми). Виникли і стали спадковими надобщинні племінні інститути влади та управління: 1) інститут вождя (царя, короля), влада якого була спадковою у рамках роду, пізніше — сім'ї, функції якого змінювалися від релігійно-культових до правових, військових, адміністративно-господарських; 2) інститут аристократії, що охоплював адміністративний, жрецький та військовий чиновничий апарат, який об'єднався навколо вождя; 3) рада старійшин общин і племені, що поступово стала дорадчим органом; 4) зібрання общинників. Соціальні відносини визначав станово-клановий поділ (соціальна стратифікація). Ці інститути виконували організаційно-господарські, адміністративні, судові та репресивні по відношенню до населення функції. Вони були основою майбутніх державно-адміністративних структур. Утвердилися пірамідально-бюрократична ієрархія суспільства та структура влади протодержавного рівня. Почали формуватися експлуататорські відносини.

Формування системи племені-вождівства мало принципове значення для перетворення влади-власності з колективної на корпоративну, носієм якої були вождь та його клан, які здійснювали свої повноваження через общинну аристократію. У масштабах племені утвердилася та вдосконалилася система редистрибуції. У виробничій сфері вона сприяла поглибленню поділу праці між окремими общинами, формуванню територіально-виробничої спеціалізації в усіх виробництвах, зародженню та формуванню ремісничої виробничої діяльності, що забезпечувала потреби племені, особливо племінної верхівки. Виник міжплемінний обмін. У культурно-інформаційній сфері збільшився обсяг знань, вони стали спеціалізованими і спадковими, зростали професіоналізм, обмін досвідом та інформацією. Виникли піктографія та писемність. Формувалися субкультури аристократії та різних соціально-професійних груп.

Принциповим моментом було формування міських центрів племінних об'єднань. Вони були центрами концентрації та трансформації суспільного додаткового продукту, поступово перетворилися на протоміста з економічними, політичними і культурно-релігійними функціями. Початок урбанізації, утворення племінних центрів отримало назву «міська революція» і знаменувало перехід до цивілізації.

У VII–VI тис. до н. е. у системі землеробсько-тваринницьких суспільств, визначилися три лінії еволюції: 1) землеробсько-тваринницька, що ґрунтувалася на колективній організації господарської діяльності з ірригаційно-меліоративним землеробством і комплексним багатогалузевим господарством, 2) землеробсько-тваринницька з парцелярно-сімейною системою господарства у межах роду та общини, 3) скотарсько-кочівницька.

Перша отримала назву східний шлях цивілізаційного розвитку, виникла в долинах річок Нілу, Тигру, Євфрату, Каруну і Кархе, Інду, в Китаї та Південній Америці. Землеробство було пов'язано з ірригаційно-зрошувальною системою. На зламі IV–III тис. до н. е. в добу енеоліту (мідно-кам'яної) та бронзи утворилися ранні найдавніші цивілізації давньосхідного типу.

В Європі впродовж VII–V тис. до н. е. відбувався процес становлення західного типу цивілізаційного розвитку. Рівень натурального відтворюючого землеробсько-зернового і тваринницького господарства практично не відрізнявся від близькосхідного. Проте в умовах

неполивного зернового господарства, що не вимагало колективної праці, сім'я (домогосподарство) утверджувалася як самостійна (автономна) економічна одиниця. Редистрибуційна система не сформувалася, відокремлення бюрократичного апарату відбувалося повільно. В IV-III тис. до н. е. племена попали під владу індоєвропейських скотарських племен, загинули або переорієнтувалися на розвиток скотарства, на основі якого вихід на цивілізаційний рівень був неможливим. На цивілізаційний рівень вони вийшли в добу пізньої бронзи та раннього заліза з використанням залізних знарядь праці, що дозволило збільшити продуктивність праці та отримати додатковий продукт.

Третя, скотарсько-кочівницька, лінія розвитку формувалася впродовж кінця VII-II тис. до н. е. на Близькому Сході, в зоні степів і полупустель Західноазійсько-Північноафрикансько-Південноєвропейському регіоні. Це було пов'язано з демографічними (зростання населення) та природно-кліматичними (осушення, недостатність атмосферних опадів, складання пустель) факторами (точка біфуркації). Населення займалося розведенням дрібної рогатої худоби, одомашнило коня і верблюда, розширювало площі пасовищ. Колективна власність на пасовища поєднувалася з приватною на худобу. Проте кочовий спосіб життя — номадизм — не забезпечує прогрес господарської діяльності. Наука визнає його здатним вийти на цивілізаційний рівень за умови запозичення соціокультурних елементів сусідніх цивілізацій або підпорядкування землеробського населення, проте наступний розвиток пов'язує з подоланням кочівницького способу життя. Цивілізаційна історія кочових суспільств скотарів починається з II тис. до н. е.

Таким чином, сукупність системних політичних, соціальних, економічних, культурно-інформаційних і територіально-поселенських трансформацій була основою переходу від неолітичної революції до цивілізації. На пізньопервській стадії соціокультурного розвитку хліборобсько-скотарські суспільства із зерновим землеробством вийшли на цивілізаційний рівень двома шляхами: східним і західним. Найдавніші цивілізації виникли на Близькому Сході на основі землеробських суспільств, що ґрунтувалися на колективній організації господарської діяльності, посиленні ролі племен-вождівств в організації виробництва, редистрибутивно-господарській формі концентрації суспільного додаткового продукту та перетворенні його на престижні цінності, колективному виробництві, розвитку ремесла, торгівлі та протоміст. Другий шлях до раннього залізного віку не міг забезпечити вихід на цивілізаційний рівень.

Література

- 1.Енгельс Ф. Походження сім'ї, приватної власності та держави// Маркс К., Енгельс Ф. Твори.-Т.21. 2. Алексеев В.П. История первобытного общества. М., 2004. 3. Васильев Л.С. История Востока: В 2-х т.-Т.1.-М., 1993. 4.Генінг В.Ф. Проблеми формацийної структури первісності// Археологія. 1989.-№2. 5.Павленко Ю.В. История мировой цивилизации. Философский анализ.-К., 2002. 6.Павленко Ю.В. История світової цивілізації. Соціокультурний розвиток людства.-К., 1996. 7.Тайлор. Э. Б. Первобытная культура.- М., 1980. 8.Тойнбі А. Дж. Дослідження історії: В 2-х томах.-К., 1995. 9. Тейяр де Шарден Феномен человека. - М., 1987.

Larysa Rodinova

THEORETICO-METHODOLOGICAL BASES COMPREHENSION OF MAN'S ECONOMIC ACTIVITY IN PRIMITIVE SOCIETY

The article deals with the modern conceptual scheme of the primitive society economy the context of civilization paradigm.

УДК 330.837